

T. Pataki László

Madáchné sírjainál (riport helyett)

1984 nyárutóján levelet kaptam a Magyar Rádiótól, *Liptay Katalintól*.

Liptay Katalin ismerte vonzódásom "Fráter Erzsébet titka" iránt, illetve azzal kapcsolatban, hogy mennyire torzított a kép, amit róla az első szerzők a századelő óta megrajzoltak (*Palágyi Menyhért, Balogh Károly*), és akiket követően irodalomtörténész nemzedékek nőttek fel, vitték tovább a megítélés egyoldalúságát: *Fráter Erzsébet* rútol visszaél Madách Imre bizalmával, becsapta, megcsalta őt, stb. Az igaz ugyan, hogy "neki köszönhető az a mérhetetlen szenvedés, ami Madáchtól a Tragédia megírására ösztönözte...", és így tovább. Ez ilyen egyszerűen persze főként a közfelfogásban maradt fenn és sajnos az oktatásban, a tankönyvekben is. (Más, nem kevésbé fontos, eltorzított Madách képpel egyetemben.) *Krizsán László* kutatása kellett ahhoz, hogy a Madáchról kialakított közfelfogás változzon: Madách Imre nem volt remeteéletű, nem volt apolitikus, résztvett a szabadságharcban, nem volt pesszimista és küzdött is a maga eszközeivel, a maga modorában. De az asszony tragikus sorsképe csak nagyon nehezen bontakozott ki. (*L. Kiss Ibolya* felvidéki orvosnő, kutató írt alapozó munkát erről később.)

Liptay Katalin levele az idevágó résszel így szólt:

"...Édesapámmal küldöm a megígért levelet. Remélem, tud vele valamit kezdeni. Ha ír róla, az is jó és talán egy kis mozgalmat lehetne indítani, hogy Fráter Erzsébet hamvai hazakerüljenek - ha még megvannak egyáltalán! Sajnálom, hogy a levél több helyen "veszteget" és csak most jutott hozzám, de talán még nem késő... A nagyváradai hölgynek megírom, hogy valamit próbálunk tenni az ügy érdekében. A levél olvasható része tőle származik (címe a másik oldalon a bal felső sarokban), a többi egy közléskényszerben szenvedő magyarországi rokontól van... Őt kérte meg özv. Kissné (Nagyvárad), hogy a levelet adja fel a Rádióknak már itthon Békéscsabán."

Az akkori(?) állapotokra fokozottan érvényes volt a hasonló "közvetett" módszer: senki sem tudhatta, hogy a Romániában feladott leveléből milyen bonyodalmak származhatnak.

Özvegy Kissné Nagyváradról rózsaszín borítékos, rózsaszín papírú levélben szájkás, reszketős, lefelé lejtő sorokkal a következőket írta régi ismerősének, a rádiónál is szerkesztő *Pándy Lajosnak*, "az irodalmi kör tagjának":

"Tisztelt Szerkesztő Úr!

Most van Madách Imre hallhatatlan művének az »Ember tragédiájának« ünneplése.

Hogy ez a nagy mű megszületett, amit számtalan idegen nyelvre is lefordítottak és sok országban is bemutattak nagy sikerrel, köszönhető Fráter Erzsébetnek is, Madách

feleségének, akinek elhagyott sírja a nagyváradi olasz temetőben van, teljesen elhanyagolt állapotban. Egy kis jelt pléhtáblára írva a magyar írók szövetsége hozta vagy 15 évvel ezelőtt, a következő felirattal »Könnyű a felületesnek ítélni, de nehéz annak, aki a szívet vizsgálja«.

1972-ben Szabó József evangélikus püspök Győről Nagyváradon járt, a Madách Imre múzeum összegyűjtöje, az én segítségével a temetőben megnézte Fráter E. sírját is. Akkor mutatta be a nagyváradi magyar tagozat a Szigligethy Színházban az újonnan átdolgozott »Ember tragédiáját«.

Arra kérem kedves jó Pándy Lajos író elvtársat, hogy szíveskedjék mindent elkövetni, hogy egy itteni nagy temetőbe vigyék át Fráter Erzszi hamvait, s valami hozzá méltó kis sírkövet állítsanak emlékének. Ennyit megérdemelne!

A nagyváradi-olaszi temető ezen része rövidesen fel lesz számolva. Az exhumálás novemberből ápriliséig lehetséges. Ebbe a temetőbe 1970-től nem temetnek. (...)

Kérem segítségét, esetleg rádión keresztül is, mert itt sajnos én nem tudok intézkedni, 9 év óta félvak vagyok.

Kérem az illetékesekkel felvenni mielőbb a kapcsolatot Fráter E. hamvai ügyében. Köszönettel és szívélyes üdvözléssel." (Aláírás, elnyújtott, energikus.)

A rokon, az aradi születésű Várszegi József még hozzáfűzte a maga apró betűivel, hogy a váradi hölgy, *Dormány Ica* özv. Kiss Béláné az ő mostoha anyjának (*Dormány Etelka Várszegi Bélánénak*) a húga, továbbá, hogy évente kétszer látogatja meg az idős, félig vak nénikét Váradon, ő maga pedig Békcéscsabán él. (A cím: Ilona Kiss - 3700 Oradea - Nicolae Balcescu Nr. 5., volt Rét utca)

Egyenesen Ica nénihez tessék levelet írni, mert én nem tudok az "ügyhöz szólni" - így szól a záradékban Várszegi József, aki ezzel "ki is szállt" az ügyből.

Özvegy Kissné levele azonban egy évvel korábban(!) keltezett, pontosan 1983. IX. 23-án. Az ügy tehát majd egy év késést szenvedett és hiába fordultunk volna bárhová szándékunkkal – Liptay Katalin sem tudott többet tenni, sőt maga Pándy Lajos sem. Hivatalos román-magyar kapcsolatok ezekben az években egyáltalán nem voltak. Létezett ugyan, de nem működött a közös történelmi társulat sem, a levéltárakban nem lehetett kutatni, az engedélykérelmeket sorra-rendre elutasították.

Az emberek – hacsak nem rokoni szerepben – egyáltalán nem jártak át Erdélybe. Nem volt hát kihez fordulni. A levél keltezésétől eltelt majd egy esztendő alatt megtörténhetett a visszahozhatatlan is: Fráter Erzsébet Madáchné sírját egyszerűen beszántották és föléje valami új blokkház épült.

Az első utazás

Pintér Károllyal, aki azóta Ausztráliában él, az ausztrál állami rádió magyar adásának és az ausztráliai Magyar Élet (Hungarian Life) című magyar nyelvű hetilapnak egyik szerkesztőjével nem tartottuk kivihetetlennek azt az ötletet, hogy menjünk ki valamilyen módon, keressük meg Fráter Erzsébet elhanyagolt, beszántásra ítélt sírját és megfelelő álcázással hozzuk haza! Temessük el ott, ahol férjével hét évig boldogan élt, ahol gyerekeit szülte és amikor már mindenki "mélyen sajnálja" az elvesztését, akkor hívjuk el az antropológusokat, akadémikusokat, magyar és román irodalomtörténészeinket Csesztvére és velük ott feltárjuk a sírt. Az ötlet, bármennyire is képtelennek, sőt elismerem, bizarmak tűnik – mégis kivihetőnek látszott. Csak társ kellett hozzá és megfelelő forma, felszerelés, álcázás.

A döntésben a következők motiváltak bennünket. Felhábortott mindkettőnk a közömbösség, a tehetetlenség, a jogos felháborodás pedig indítékot, erkölcsi alapot adott a

cselekvéshez. Ismert volt előtünk a magyar-román viszonyok terméketlensége. A váradi idős asszony segélykiáltásában benne volt az is, hogy a váradiak sem tudnak tenni semmit (vagy nem akarnak, ami az eredményt tekintve ugyanaz). Sőt, talán egy híres magyar író özvegyének sírja körüli "ügy" román szemmel veszélyes is lehet.

A cselekvéshez tehát együtt volt minden.

A formát kellett kitalálni. Ez is önmagától adódott: kerékpártúrára megyünk Nagyváradra az Alföldön át, majd onnan az első terepszemle után Cséhtelekre kirándulunk. Cséhtelekről fotodokumentumokkal, feljegyzésekkel térünk vissza, közben a közeli Margittán is megfordulunk: ezeken a helyeken élt utolsó hónapjaiban, évében, a már szellemileg megbomlott Fráter Erzsébet. Így került a váradi ispotályba, ahol azután meghalt.

Ezekről a körülményekről meglehetősen sokat tudhattunk meg L.Kiss Ibolya Az asszony tragédiája című (Tatran) dokumentumkötetből. L.Kiss Ibolya a negyvenes években járt Nagyváradon és mindenhol a Fráter és Madách rokonokat kereste-kutatta. Felkereste a sírt is, amely most végső veszélybe került.

A kiindulás tehát, mint vállalkozásunk alapja, megfelelőnek látszott.

Özvegy Kissné megjelölte az exhumálási időpontot, azt az intervallumot, amikor a síráthelyezéseket hivatalosan lehet kérni. Ez azonban nem egyezett utunk idejével. Október elején mentünk volna ugyanis az előkészületek miatt. A terv lényeges része az volt, hogy a megfelelő szerszámokat ott szerezzük be, lehetőleg feltűnés nélkül, személyünk azonosíthatatlansága mellett. A kissé nagyobbra méretezett és erre a célra alkalmas kerékpáros táskák (négy volt belőlük), valamint egy jó fényű, árnyékolható kézilámpa nem kelthetett semmilyen gyanút, hiszen ilyen eszközökre szükség van egy túránál. A további tervünk az volt, hogy a sírt megtalálva megfelelő időpontban elvégezzük az exhu-

málást. A csontokat pedig a táskában elosztva, egyéb holmikkal álcázottan a lehető legrövidebb úton (ugyanott, ahol beutaztunk Bihar-keresztesnél, Borsnál) visszatérünk. Előzetes érdeklődésünkre kedvező válaszokat kaptunk azoktól a kevesektől, akik abban az időben erdélyi kerékpártúrákon vettek részt: egyáltalán nem törődnek a kerékpárosokkal! Legfeljebb kinyitattják a táskát és belenéznek. Arra az esetre külön tervünk volt, ha mégis megtalálnák a csontokat. Nem tagadtuk volna, kinek a földi maradványait visszük, és elmondtuk volna cselekedetünk okait is. Bizakodtunk abban, hogy ha kitudódik, bizonyára valamilyen akció indul "mindhármunk" megmentésére.

A túra leírását, az éjszakai alföldi tempózásokat most mellőzöm. Egyetlen dolgot érdemes említeni: P.K. életében először vett részt kerékpártúrán. Egy viszonylag kényelmes Csepel Luxszal jött, háromsebességű, kerékagyváltós, kicsit nehéz, de kényelmes gépen. Női vázzal. Ennek külön örült, mert biztosabban érezte magát rajta, mint egy versenygépen. Jóformán kerékpározni is akkor tanult meg. Ezenfelül zavarhatta még a két táska és a súly is. Soha egyetlen szóval sem panaszkodott, pedig az ülés(!) a kezdőnek a második napon szinte elviselhetetlen.

A határon éppen úgy jutottunk át, ahogyan azt barátaink előre jelezték. A gépkocsikat megelőztük, gyalogosnak számítottunk. A táskákkal egyáltalán nem törődtek, mert egyszerűen szólván nem mennyiség, ami abban lehet, bár az időben egyetlen újság is főbenjáró bűnnek számított. A "veszélyes elemek" gépkocsin járnak - a román hivatal szerint. Kerékpáros "diverzánssokkal" soha nem volt dolguk.

Úgy igyekeztünk, hogy Nagyváradra délelőtt fussunk be. Azonnal a legnagyobb templom, a Szent László székesegyházhoz karikáztunk. Egyetlen biztos, biztonságos, tájékozási pontnak az egyháziakat tekintettük.

(A tér szélén húzódik az Ady által is megírt híres, hírhedt Kanonok sor, mellette a káptalanok házsora, a rendkívül elhanyagolt árkáddal, oszlopokkal.)

Szerencsénk volt. A Szent László székesegyház papja, *Matos Ferenc* fogadott és közölte a jó hírt: társával, a várad-olaszi ferencesek templomának papjával, *Tempfli József*-fel már hosszabb ideje mentik a várad-olaszi temetőből a nevezetesebb emberek földi maradványait. Ő maga főként a papi személyeket (engedéllyel és az exhumálási díj lefizetése mellett) a székesegyház altemplomába. Tempfli atya pedig a polgári személyeket. Ő vétette fel Fráter Erzsébet maradványait is és helyezte el templomának kriptarendszerében.

Fráter Erzsébet tehát biztonságban van.

Mégis elmentünk a temetőbe. Lehangelő látvány volt. Bármennyire is örültünk, úgy éreztük, hogy valamit elmulasztottunk... Sajnálunk magunk szabta feladatunk, ez talán érthető, amelyet mások már elvégeztek helyettünk.

Tempfli József apátplébános (tegyébként szentjobbfi címzetes apát is) szintén nagy örömmel fogadott bennünket. (Hozzá már Matos atyától érkeztünk, s rá hivatkozva.) Elhelyezte a pélebánia udvarán gépeinket, miniket pedig a szomszédos templomba vezetett.

A várad-olaszi barátok temploma közel van a régi déli korzóhoz. Várad egykori sétáló utcájához. Annak torkolatában magasodik és kis kert tartozik hozzá. Az askétikus külsejű, energikus, nyílt-derűs apát elmondta a templom történetét. (Szólt az 1726. július 28-án kelt püspöki adománylevélről, amelyet *Csáky Imre* püspök írt alá és az építésről, melyet 1732. május 11-én kezdtek, a "Dominica Cantata" alkalmával. És arról is, hogy az alapköbe Szent Reperát vértanú és Urbana szűz ereklyéit helyezték el. Aztán még szó esett az 1749. év áprilisában történt felavatásról. A felszentelést *Forgách Pál* nagyváradai püspök

végezte. Ez volt Várad-Olasz kerületének első nagyobb méretű temploma.)

Lent az altemplomban szinte egy féltemeletnyi halott csontjait helyezte el részben Tempfli József, aki közben Várad új (hosszú idő után az első) katolikus püspöke is lett.

A falsírokban már korábban is voltak földi maradványok, rendszerint márványtáblával lezárva. A kezdetekkor 25 arany forintot fizettek a tehetős, érdemdús várad-i polgárok, hogy ezeket a falsírokat előre megváltsák. Egy elfalazott boltíves rész feltárásakor viszont megszámlálhatatlan csontot talált Tempfli József hatalmas halomba hányva. Valószínűnek tartja, hogy egy, időközben (a korábbi században) feltárt és megszüntetett temető halottait őrizték így. Őket egy nagyobb fali üregbe helyezte el, előtte márványból kis oltárt építtetett. Misézésre is alkalmassá tette e helyet.

Tempfli József az olasz temetőből körülbelül százhusz(!) sírt exhumáltatott. Az altemplomba került Fráter Erzsébet is. Bár véleménye szerint három oka is lehetett volna annak, hogy ne kerüljön a ferences (korábban bencés) barátok templomába: rossz híre, református hite miatt és azért sem, mert nő volt. Az irodalom, a művelődés egykorvált magyar fellelegvárában, Váradon ez azért mégsem történhetett meg! Ezekén túl kellett lépni... valotta és vallja ma is Tempfli József római katolikus püspök: Fráter Erzsébetnek ide kellett kerülnie.

A Hlatky, Beleznay, Haller, Sal, Rimánóczy családok tagjai mellé került hat Fráter Erzsébet, szomszédságában *Farszady Kováts Mihállyal*, Bem egykori szárnysegédével, akit ugyanígy hozott az altemplomban a plébános.

A sírt lezáró fekete betűs márványtáblán azok a sorok állnak, amelyekről Kissné is írt a levelében, itt azonban pontos (Tragédia XI. szín, Ádám szavai) az idézet:

*"Könnyű ítélni a felületesnek,
és mily nehéz, ki a szívet kutatja".*

MADÁCH IMRÉNÉ

szül. **FRÁTER ERZSÉBET**

élt 45 évet, +1875. nov. 15.

Könnyű itélni a felületesnek,

És mily nehéz, ki a szívet kutatja!

Madách: Az ember tragédiája.

XI. szin, 3042-43 vers, Ódán szavai.

Az évszám azonban hibásnak tűnt akkor – erre ott felhívtam a plebános figyelmét. "Madách Imréné szül. Fráter Erzsébet élt 45 évet +1875. nov. 15."

Tempfli József elmondta, amit később mások is megerősítettek, hogy a síron a legutóbbi időben egy feketére festett csőre erősítve, kis tábla volt elhelyezve a fenti felirattal, ő ezt másoltatta át a márványra. Említettük L.Kiss Ibolya dokumentumkötetét, és megígértük, hogy megszerezük számára és "rokonai szalon" mielőbb eljuttatjuk hozzá. Tempfli József szenvedélyesen érdeklődött Madách egész költészete iránt, maga is irodalomtanár volt mielőtt pap lett, s mindent gyűjtött, ami Madáchra vonatkozott.

Néhány hónap múltán könyvekkel megrakodva már gépkocsival mentünk Váradra. Megmutatta az új táblát, időközben maga is hozzájutott L.Kiss könyvéhez. Fényképet is kaptunk tőle, ezt írta rá az ajánló sorokat követően: "Tempfli József Madách Imréné született Fráter Erzsébet öröke". Itt már az állt "...élt 45 évet +1873 nov. 17".

Második utazás

Másnap útnak indulunk a nem túl távoli Cséhtelekre. Váradtól északnak, majd kissé keletnek kellett hajtanunk.

A "bérces Bihar" jó része valóban hegyesség, erdőség. Az utak csapnivalóak. (Az első tizenöt kilométeren defektünk volt, később másik is, P.K.-nak durrdefekt, és helyrehozhatatlan: egy traktoros fuvarozta el a közeli állomásra őt, meg a Luxot is, onnan majd vonattal érkezünk haza.)

Szalárdra még emlékezem. Magyarlakta község,

híres a közeli feltáratlan földváráról. Cséhtelekről mégis keveset tudnak a helybéliek,

kiesik az érdeklődési körükből. Fráter Erzsí utolsó tartózkodási helye már benn van a Rézaljában. Egy kiterjedő völgyben, a Rézhegység nyúlványán helyezkedik el.

Az út rendkívüli viszontagságokat hozott, mintha *Majthényi Anna*, Fráter Erzsí legnagyobb ellensége küldte volna reánk a szélvihart. Egészen váratlanul. Ez órákra visszavetett bennünket az előrehaladásban. Cséhtelek nincs igazán messze Váradtól, mégis késő este értünk a faluba, amelynek központja a Fráterek kastélya: magas kőfal, mögötte park (Erzsí és bátyja, Béla birtoka kétezer hold volt, amelyből Erzsí semmit sem látott.) Madách idejött lánykérőbe, itt tartották eljegyzésüket is – Erzsí apja akkor még élt – *Fráter József* házában. *Fráter Pál* a nógrádi alispán és fivére József, Nógrádban gyűjtötték össze azt a pénzt, ami a bihari, cséhtelki birtok tehermentésére kellett. Amikor együtt volt az összeg, József és családja Erzsível együtt visszaköltözött Biharba. 1844-ben Erzsí már itt élt, innen ment az esküvőre Csécsére, ahol született (Szirákon keresztelték református hitben, evangélikus templomban) sokáig ott élt, nevelkedett nagybátyjánál, Pálnál és annak feleségénél *Platthy Kláránál*.

A Fráterek ezen a tájon őshonosnak számítanak ugyan, de nem voltak igazán nagybirtokosok. Gróf *Almássy Kálmán*nak vagy tizenháromezer holdja volt Biharban, gróf *Batthyány József*nek, majd huszonötezer holdja. *Brüll Ármin*, aki teméntelenül gazdag embernek számított Váradon – apja Ady Lédájának, *Brüll Adélnak* – mindössze hétezer holdat birtokolt. A föld ötvennégy százaléka volt úgynevezett kötött birtok (másfél millió hold fele), amit parasztkézbe sehogy sem adhattak az örökösök.

Cséhtelek sorsa mégis megpecsételődött. Nemcsak Erzsíé. A halálozásokkal a birtok újra elveszett most már visszahozhatatlanul a Fráterek részére. Máig emlegetik Cséhteleken *Wertheimstein Alfréd*ot, az angliai mágnás

Charles Rothschild későbbi apósát, ő szerezte meg ugyanis a Fráterek újabb eladósodásával Cséhtelket, a kastélyt és a kétezer holdat, *Fráter Béla* és Erzsí egykori örökségét. Wertheimstein nem volt lovag, pedig ezt hírelték róla, csak nyugállományú kapitány, izraelita vallású. Egyik fia jogász volt, főszolgabíró, a másik ugyancsak az, és bankember, a Holnap alapítója.

Azon az estén vagy inkább éjszakán szinte semmit sem láttunk a kastélyból. Hosszú ideje öregek otthona vagy inkább menhelye. Illik ez valahogy a váradi ispotályban koldus-szegényen, elmeháborodottan, epileptikusan meghalt Fráter Erzsíhez, emlékéhez.

A román portás beengedett ide és hagyta, hogy hálószájkainkkal a park fái alatt megpihenjünk, csak azt kérte, hogy mielőtt reggel az igazgató megjönne, mi már menjünk innen.

Éjjel az öregek árnyait láttam, kerékpárjaink körül osontak. Nem volt igazán félelmetes. Egyik utolsó halkonzervünk bánta csak ezt a jelenést, amelyet harmadnap egymást gyanúsítva kerestünk, mert akkor már az lett volna minden enivalónk. Végül beértük azzal a szalárdi körtével, amit egy paraszttól még Cséhtelek előtt vásároltunk az utcán.

Reggel kigurultunk újra a falu elejére, hogy azt a látványt is megörökítsük, amivel a völgyi Cséhtelek fogadott. Felejthetetlen az, ahogy a község lovai kipányvázva álltak a hajnali derengésben, Kelet felé fordultan lógatták fejük. Várták a Napot. Még készítettünk volna néhány képet az öregekről is napvilágnál, meg a kastélyról, csak közbejött valami. Ketten rontottak ránk. Egy nő és egy férfi. Otthonbeli gondozók, hivatalosak. Elkövetelték az útlevelünket, elvették a fényképezőgépet és valamennyi filmünket, a gépből kitépték a szalagot. Csak ügyel-bajjal jutottunk tovább. Meg kellett alkudnunk, hogy ne keverjük bajba a portást. Nem hívták ki mégsem a rendőröket.

A harmadik utazás

Váradon is ismerik azt a bihari mondást, amit a könnyelmű, könnyűvérű asszonyokra illesztenek: "Tóti, Bozsaly, Cséhtelek – viyenek el a szelek".

Egy év sem telt el és újra Váradon voltunk. Biharba húznak örökké a szelek. Fráter Erzsi sírja felől akkor már nyugodtak voltunk.

Életének és Madách Imrével történt utolsó 1862-es (ekkor vitte el egyezségük szerint Erzsitől Jolán nevű lányukat) találkozásának színhelyét, az L.Kiss Ibolya által fotón is bemutatott, úgynevezett Fogtövi házat azonban meg kellett találnunk! Hogy áll-e még? Vagy annak a helyén is tömbházat emeltek az évtizedek során? Ha áll, akárhogy is, védelmet kell szerezni rá! A magyar irodalomtörténet eleddig elhanyagolt és ismeretlen helye: márványtáblát kellene rá tenni, ha megvannak még a falak.

Tempfli atyánál kezdtük ezt az utat és a kutatást is. Ő semmit sem tudott mondani a Fogtövi házról, káplánja sem és testvér nővére úgyszintén. A szállodában (Park) senki nem hallotta ezt a nevet.

Fráter Erzsébet jónéhány levelét is e házból datálta, amit aztán Madáchnak küldött a hatvanas években, az örökké hátralékos tartásdíját kérve, követelve. Egyszer még végrehajtót is útnak indított Sztrégovára, Madách lovainak elárverezésére. Madách mindig késett a megítélt díjjal, Erzsi pedig előre költekezett, soha nem tudta utolérni önmagát. És elég könnyelmű is volt pénz dolgában. A Fogtövi ház, tehát létezett. Létezik-e még?

Napokig jártuk a várost. Mindenki velünk beszéltünk. Főként az idősebbekkel, a könyvtárban is megfordultunk már, amikor Tempfli József (egyik hívének segítségével) nyomra vezetett. *Goron Emília* valamikor a városnál szolgált, s ő volt az első, akit negyvenötben hivatalából elcsaptak a románok.

Gyűjtött mindent, ami Nagyváradhoz

köthető. Emlékezett sok mindenkire: L.Kiss-re, *Gulácsy Irénre* is, aki a háború alatt járt az ispotályban. Állítólag regényt akart írni Fráter Erzsiről és összeszedett mindent, amit még a padláson talált.

Az igazság az, hogy már a korábbi kórházigazgató is sok mindent egybegyűjthetett. Rokona volt Erzsinek dr. *Fráter Aladár* igazgató főorvos, neki valóságosan is érdeke volt, hogy a Fráter Erzsébetről szóló közkórházi feljegyzések ne kerüljenek avatatlan kézbe. Ez persze érthető, de ugyanúgy el is ítéltető. *Goron Emília*tól még két idős váradi asszonyhoz vezetett utunk. *Bartos Mária*hoz (régii nemes-família, nevének említése elég volt később Kolozsvárott, hogy a ma élő legjelentősebb művelődéstörténész, a megfigyelés alatt álló *Jakó Zsigmond* professzor azonnal fogadjon lakásán). *Bartos Mária* szalárdi volt (miként *Pop Simion* a mai budapesti román nagykövet, akivel együtt járt talán iskolába, s aki bizony szerinte *Pap Simon*, s akinél ő bármit elérhet, majd kicsinálja azt is, hogy én bemehessek a váradi levéltárba). *Bartos Mária* barátja az a *Mici néni* volt, aki irodalmat tanított az egyik váradi középiskolában, de magyarsága miatt hamar távoznia kellett a katedrálról. Amíg viszont tanított, minden évben kivitte diákjait a várad-olaszi temetőbe Madáchné sírjához. Rendbetették, újra festették a tábla feliratát. *Keszthelyi Mária* is ismerte a Fogtövi házat. A három asszony és az apát úr aztán már könnyen megmutatta az utat.

A régi Apolló utca egyik saroképülete, ma is áll, részben nagyon rossz állapotban. Egyik (kisebb) felét felújította egy fiatal házaspár, *Szép Pálé*kről van szó. A kapun csengők, "Fodor Klára sunati * * *", ami annyit tesz, hogy az idős hölgyhöz, aki visszavonultan, már-már betegesen zárkózottan lakja a sarokszobát, ahol Erzsi tekintetes is élt és Madáchcsal utolszor találkozott, nos, Klára asszonyhoz hármat kell csengetni. Senkinek soha nem nyitott még ajtót. Nekünk sem.

Bartók tanította zongorázni. Valamikor szép napokat élt meg. A fátum itt is megnyilatkozott. Magába fordult, még a lányát is ritkán engedte magához. Az öregasszony befelé forduló lélekkel él azok között a falak között, ahonnan Fráter Erzsébet a teljes bukáshoz eljutott. A padláson pedig, állítólag, sok kotta, levél, dokumentum van ma is. *Fodor Ildikó*, Klára asszony lánya a közeli Félix fürdőn könyvtáros, de segíteni ő sem tudott. Klára asszony végérvényesen elfordult a világtól. De amíg él, a Fogtövi ház sarokszobái megközelíthetetlenek. Szerencsére mindenkinek az. A bontásra készülőknek is. Egyetlen remény talán, hogy Szép Pál és családja felújította a ház másik részét, ezért talán mégsem szerepelhet a bontásra ítélt váradi házak listáján. De tenni akkor is kellene valamit. Vagy itt is az (apát) püspök úr lesz az, aki cselekszik majd...?

A Fogtövi ház eredetére is érdemes lenne rálelni, maga a ház kis Fráter múzeummá válhatna egy jobb korban, jó törődés mellett. Erre már, a ma nagy számban az ország szinte minden pontján élő Fráter rokonok, biztosan megmozdulnának.

“Tóti, Bozsaly, Cséhtelek – vigyenek el a szelek”.

Nemrégiben levél érkezett egyik jeles Madách kutatóntól, *Leblancné Kelemen Máriától*, aki most hatalmas munkára vállalkozott. Madách írásos dokumentumainak teljes listáját állítja össze a fellelhetőség szerint egy kötetbe, a Petőfi Irodalmi Múzeum által megjelenésre szánt Madách kéziratkatalógusban. A kötet szerkesztője *Láng József*, az irodalomtörténeti részt a fiatal kutató, Madách ifjúkori szerelmeinek új megvilágításba helyezője – *Andor Csaba* végzi. A lektor ezúttal is *Kerényi Ferenc* professzor.

Kelemen Mária levelében újra rákérdezett Fráter Erzsébet halálzási időpontja körüli ellentmondásokra, hiányokra. Valóban kérdés marad(hat), mikor halt meg végülis Fráter Er-

zsébet?! Ezt érdekes körüljámi. Az egyik legfőbb bizonyíték arra, hogy valóban az ő földi maradványait vette-e fel Tempfli József váradi püspök – éppolyan meglepő lehet, mint a terv, ami arról szólt, hogy “elme gyünk és hozzuk őt Csesztvére...”

Éppen Andor Csaba kérdezte a halálzási dátum körüli ellentmondásokon kívül azt is: vajon nem kellene-e antropológiai vizsgálat alá venni Váradon Fráter Erzsébet földi maradványait? Amikor mindvégig annyi elhanyagoltság mutatkozott sírja körül az évtizedek során! A kérdés indokolt. Azonban ugyanígy indokolt lehetne Madách maradványait is megvizsgálni, hiszen a sztrégovai családi kriptából, ahonnan felvették és a parkba eltemették anyjával, Aladár fiával együtt(!) hihetetlen összevisszaság uralkodott. Jómagam ismerem azt az embert, aki részt vett a munkában. Lázár ügyvéd, az örökös férjének sofőrje volt. Ő megerősítette azt a hírt, hogy a csontok össze voltak forgatva, semmi sem igazán biztos talán.

Fráter Erzsébet halálzási adatait, anyakönyvi bejegyzését a református egyház vastag bőrkötésű könyvében egyedül a nagyvenes években kutató L. Kiss Ibolya látta. Fotózta is a szöveget és közölte könyvében. A felvétel nem mutatja az oldalszámot is a könyvben, így az évszámot sem láthatjuk. Az egész könyv “láthatatlanná” vált, hiszen az anyakönyveket begyűjtötték és megközelíthetetlen levéltárakba zárták Erdély-szerre. A váradi levéltár amúgy is egy katonai objektumban, belül(!) a várban székel... L. Kiss Ibolya azóta meghalt, legalábbis ilyen hír jött felőle. Egyébiránt a Felvidéken, Rózsahegyén élt, egy időben ott is dolgozott, pszichológus volt. Pozsonyban lakott élete vége felé. Összegyűjtött dokumentumainak sorsa ismeretlen.

Ugyanő kint járt természetesen a váradoszói sírkertben is. Látta, lefotózta azt a fekete kopjafát, ami akkor még a síron állt. A felirat, feltételezésünk szerint nem került el

a figyelmét ott sem. Nem lehetett eltérés. Sajnos, a könyvében közölt képen az évszám utolsó (vitatott, 1873 vagy 1875) része nem olvasható a rossz nyomdai munka miatt. A szövegben viszont 1873 szerepel.

Az első életrajzírók, akikről egyéb pontatlanságok is eleredtek Fráter Erzsivel, Madáchsal kapcsolatban – Balogh Károly és Palágyi Menyhért (egymástól véve az adatokat, sőt Aladártól, Erzsi fiától) –, a születés idejét érthetetlenül 1826-ra teszik, a halálozást pedig 1875-re, ami azt jelentené, hogy élt 49 évet!

Jól gondolja Leblancné, aki így érvel: ha 45 éves volt - akkor 1873 az "érthetőbb" dátum. Ezenfelül mára bizonyos, hogy 1827-ben született Csécsén, Nógrád megyében. S bizony 48 éves volt, amikor meghalt.

Fráter Erzsébet sírja, sorsa, mint egész élete meglehetősen hányatott volt. Először is a halálozása, betegségei: már egészen elesett állapotban (a váradi kapitány is levelet írt Aladárnak, felszólítván a gondoskodásra, hiába) került el, szökött meg Cséhtelekről, Margittáról, Szakállné nevű rokonától és ment be Váradra, ahol végülis szó szerint az utcáról szedték fel s vitték be a váradi ispotályba. A rokonok visszaemlékezései, levelezése alapján tudható, hogy ott némileg javult az állapota, de aztán egy hirtelen jött epilepsziás roham elvitte örökre. Hiába várta mindvégig gyermekeit, Jolánt, Aladárt. Nógrádból senki felé sem nézett. Aladár rendkívül kemény hangú levelet írt neki és a rokonoknak (közismert spiritiszta lévén feltehetően apjával "beszélte" meg a dolgokat, aki 1864-ben halt meg, Erzsi legfőbb ellensége, nagyanyja pedig még élt!)

A halál oka: eskór. Halottkémlő volt dr. Spitzer. Ez pontos, bejegyzett adat, a hónap november, a nap 17. És a kórterem száma is ugyanennyi. A tizenhetesben halt meg 1873-ban(?) L. Kiss szerint kilenc évvel túlélte Madáchot. A váradi-olaszi sírkertben temették,

csak néhány rokon volt jelen Biharból. Egyszerű, reformátusokhoz illő jelet tehettek a sírjára, amit később állítólag egy vadrózsabokor is benőtt. Elhanyagolt volt a sír, hiszen amikor egyik kis unokahúgát a halál elvitte és mellé akarták temetni - csak egy közeli rokon tudta megmutatni a sír helyét! A kis unokahúg neve *Fráter Erzsébet*. Ketten feküdtek sokáig egymás mellett, azonos névvel, minden gondozás nélkül sírjukban. Az apát úr a kis Erzsi földi maradványaival együtt temette el Madáchné a templomban.

Többször is "eltűnt" a sírjuk, besüppedt. *Tabéry Géza* író, Csinszka egykori barátja, amikor felkereste a sírt, kénytelen volt - hogy kiemelkedjen róla valami - botját leszúmi és kalapját ráakasztani. Így fényképezte le valamikor a harmincas években. A kép ma is megtalálható éppen Tempfli Józsefnél Nagyváradon. Ady egykori lapja, a *Laszky Ármín* alapította Szabadság Váradon 1939-ben számolt be egy érdekes látogatásról. *Mohácsy Jenő*, a Tragédia német nyelvű egyik (sikerültebb, mert hazafias kötelességből végezte a munkát, az első fordítást németesnek, rossznak tartotta!) fordítója másokkal együtt felkereste Váradon Fráter Erzsi sírját.

Alig találták meg. Egy szál fehér krizantémot vittek és tűztek a besüppedt halomra. Erről is van kép. Balassagyarmaton őrzik a múzeumban, *Elekes Éva* fedezte fel iratrendezés közben. Mohácsyék akkor bejárták Bihart, Cséhtelken, Margittán is megfordultak az egykor híresen szépnek mondott asszony "bábi cipőinek kései nyomában". Ők is szóvá tették, hogy a Tragédia nőalakja modelljének ismert Fráter Erzsinek rendes sírköve legyen! Akkoriban faragtatta a szép, nemesen egyszerű kopjafát a helybeli Szigligeti Társaság, ami Váradon működött a háború előtt (később Ady Körként létezett irodalmi társaság Váradon, már a mi időnkben).

A kopjafát, mint tudjuk, még látta és fényképezte L. Kiss Ibolya. Nem tűnt fel

semmilyen eltérés az anyakönyvi bejegyzés és a fejfa közötti szövegben? A helybeli társaságnak nem volt igazi támpontja. Nem volt fejfa, felirat, azért minden bizonnyal ők is az anyakönyvhöz fordultak. Ott tehát az 1873 szerepelhetett? Semmi más? A "rejtélyre" Radó György, a Madách életrajzi adatok invenziósus összegyűjtője válaszol: 1875-ös dátumokat is közöl a dokumentumokkal egyetemben. Könyve azonban csak 1987-ben jelent meg Salgótarjában (Madách Imre életrajzi krónika). Egy biztos: a váradi táblát Tempfli püspök úrnak újra cserélnie kell. S bár feltehetően az lesz az utolsó, Erzsi tekintetes még ma sem nyugodhat háborítatlanul!

A kopjafa sorsáról annyit tudnak a váradiak, hogy elkorhadt az alja, kidőlt, valaki elvit-

te. Ezt követte, mint a bevezetőben olvasható, a pestiek, a Madách Társaság (vagy másként az írók szövetségének) idehozott vastáblája, amit viszont az otthoni (Palágyi, Balogh, stb.) adatokból feliratoztak és Váradon egy csőre erősítettek. Ezt festegette újra diákjaival Mici néni, míg élt. De már ő is meghalt azóta.

Erzsit viszont már nem viszik el soha sehova azok a bihari szelek. Így igazságos ez.

Képek jegyzéke

1. A templombeli márványtábla első (helyes) változata az 1875-ös évszámmal.

2. Az új márványtábla felirata Fráter Erzsébet halálának téves időpontjával (1873).

(a szerző felvételei)

